

Ihmisiä ja lehmiä evakkotiellä

Kumppanuuslajit ja ihmisen ylittävä näkökulma Hanneriina Moisseisen *Kannaksessa* ja Rosa Liksomien *Väylässä*

Anna Helle

Suomessa on julkaistu viimeisten kahden vuosikymmenen aikana runsaasti toista maailmansotaa käsitteleviä romaaneja, joiden näkökulmat ovat toisenlaisia kuin aikaisemmassa sotakirjallisuudessa. Tutkimuksessa on pantu jo varhain merkille ”uudenlainen sotakirjallisuus”, jonka kirjoittajat eivät itse kuulu sodan kokeneeseen sukupolveen (esim. Pohjola 2013). Varhaisempi sotakirjallisuus oli ollut vahvasti miehinen laji, ja se oli keskittynyt taisteluihin osallistuneiden kokemuksiin. 2000-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä sodasta on kuitenkin kirjoitettu keskittyen myös aiemmin vähemmälle huomiolle jääneisiin aiheisiin, kuten naisten ja lasten kokemuksiin. Toisaalta myös suomalaisia sotilaita on kuvattu aikaisempaa moniulotteisemmin esimerkiksi käsittelemällä mielenterveyden järkkymistä ja homoseksuaalisuutta. (Ks. Arminen 2019; Pohjola 2013; Romppainen 2017.)

Tämän kirjallisuustieteellisen artikkelin aiheena ovat tällä vuosituhannella ilmestyneet toiseen maailmansotaan sijoittuvat evakkokertomukset. Tutkin Hanneriina Moisseisen *Kannas*-sarjakuvaa (2016) ja Rosa Liksomien *Väylä*-romaanin (2021), joiden tapahtumat sijoittuvat sotavuoteen 1944. Teokset kertovat tytöistä, naisista ja lehmistä, jotka joutuvat evakkoon – *Kannaksessa* Karjalasta läntisempään Suomeen ja *Väylässä* Länsi-Lapista Ruotsiin. *Kannas* rakentuu väljästi kahden henkilöhahmon ympärille. Ensimmäinen on nuori Maria, joka on lähdössä viimeisten joukossa evakkomatalle isänsä kanssa, ja toinen on rintamalla mielenterveytensä menettänyt Auvo-niminen sotilas¹. Ihmishahmojen ohella isossa roolissa ovat ei-inhimilliset eläimet ja erityisesti lehmät. *Väylä* taas on lineaarisesti etenevä kertomus, jonka pääosassa ja minäkertojana on nuori nimettömäksi jäävä tyttö, jonka vastuulle perheen lehmät on jätetty. Hänen äitinsä on lähtenyt Ruotsiin jo ennen tyttärtään, ja äidin etsiminen on iso osa teoksen juonta. Romaani on kuvaus vuoden mittaisesta evakkomatkasta, jossa ylitetään Tornionjoki ja kuljetaan leiriltä toiselle. Lopussa päästään palaamaan takaisin kotiseudulle Suomeen.

Tutkin *Kannasta* ja *Väylää* kulttuurisen muistin näkökulmasta keskittyen ihmisten ja lehmien välisiin suhteisiin sekä loisten, metsien ja sienten kuvauksiin teoksissa. Kysyn, minkälaisia

1 Moisseisen mukaan Auvon hahmoon on vaikuttanut Ville Kivimäen vuonna 2013 ilmestynyt *Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945* (Aromaa 2016).

kulttuurista muistia *Kannas* ja *Väylä* luovat ihmisten ja ei-inhimillisten olentojen suhteista kertoessaan evakkoudesta. Idea artikkeliin syntyi, kun havaitsin näiden kahden lehmät etualalle nostavan teoksen tapahtumien sijoittuvan samaan vuoteen ja kuvaavan evakkoon lähtemistä Suomen itäisillä ja läntisillä rajaseuduilla.

Tarkoitan kulttuurisella muistilla tässä sitä, miten menneisyyttä muistetaan taiteen ja kulttuurin keinoin esimerkiksi kirjoissa, elokuvissa, patsaissa, musiikissa ja kuvataiteessa (Assman 2010, 110–111). Kulttuurinen muistitutkimus on kasvanut kirjallisuustieteessä viime vuosikymmenien aikana merkittäväksi tutkimusalueeksi, joka on pyrkinyt huomioimaan yhä uusia näkökulmia esimerkiksi ylijärjaisuudesta ja jälkimuistista traumoihin ja eri medioiden väliin eroihin (esim. Caruth 1995; Hirsch 2008; De Cesari ja Rigney 2014; Erll ja Rigney 2009). Kulttuurisen muistitutkimuksen juuret ovat paljolti toisen maailmansodan epäinhimillisyyksien käsittelyssä, joten siinä ei ole toistaiseksi juuri hyödynnetty ihmiskeskeisyyttä kyseenalaistavia posthumanistisia näkökulmia (Jytilä 2022, 14; kuitenkin esim. Crownshaw 2017). Tämän artikkelin tavoitteena on avata kirjallisuustieteellistä kulttuurisen muistin tutkimusta ihmisen ylittäviin (*more-than-human*) näkökulmiin ja ei-inhimillisiin eläimiin. Tätä tarkoitusta varten hyödynnän kulttuurisen muistin kehyksessäni posthumanistisia ja ihmistieteellisen eläintutkimuksen näkökulmia ja käsitteitä. Kirjallisuudentutkija Riitta Jytilä (2024, 186) on lisäksi korostanut kulttuurisen muistamisen merkitystä tulevaisuuden kannalta, ja jatkan tätä ajatusta pohtimalla, millaiseen tulevaisuuteen *Kannas* ja *Väylä* suuntautuvat menneisyyttä muistaessaan.²

Aloitan kuvailemalla *Kannasta* ja *Väylää* suhteessa suomalaisen evakkokirjallisuuden jatku-moon, ja jatkan esittelemällä artikkelin teoreettisen viitekehysten. Tämän jälkeen tulevassa analyysissä syvennyn ensin *Kannaksen* ja *Väylän* kuvauksiin ihmisistä ja lehmistä kumppanuuslajeina, ja sitten tarkastelen teoksissa esiintyviä muita ei-inhimillisiä olentoja.

***Kannas* ja *Väylä* evakkokirjallisuuden kentällä**

Luen *Kannasta* ja *Väylää* osana suomalaista evakkokirjallisuutta, jota on kirjoitettu talvisodan päättymisestä lähtien. Valtaosa lajiin kuuluvista teoksista käsittelee Karjalan evakkoja. Yleisemminkin evakkouden on usein ajateltu liittyvän nimenomaan Karjalaan, mikä johtuu siitä, että karjalaiset olivat ylivoimaisesti suurin evakkoryhmä. Evakkoon lähdettiin kuitenkin aikanaan myös esimerkiksi Petsamosta, Sallasta, Kuusamosta, Hangosta, Suomenlahden ulkosaarilta ja Lapin sodan jaloista. (Määttä 2023, 138–139.) *Kannas* käsittelee Karjalan evakoita, mutta *Väylän* kuvaus evakkomatkasta Länsi-Lapista Ruotsiin poikkeaa tapahtumapaikkojen osalta evakkokuvausten enemmistöstä. Tietokirjailija ja kriitikko Vesa Karosen mukaan *Väylä* ”osuikin melko käsittelemättömään aiheeseen” (Kauppinen 2024, 86).

Toisin kuin varhaisempi sotakirjallisuus, evakkokirjallisuus ei ole ollut erityisen miehinen laji. Evakkoaiheesta ovat kirjoittaneet aikaisemmin lähinnä sellaiset kirjailijat, jotka olivat itsekin kokeneet evakkouden, kuten esimerkiksi Eeva Kilpi, Anu Kaipainen ja Laila Hirvisaari (ent. Hietamies) (Määttä 2023, 139). *Kannas* ja *Väylä* ovat siinä mielessä uudenlaista evakkokirjallisuutta, että teosten tekijät eivät itse kuulu evakkomatkoja kokeneeseen sukupolveen.

2 Muistin merkityksestä tulevaisuuden kannalta ks. myös Crownshaw 2010, 3; Gutman, Sodano ja Brown 2010, 1–2; Craps 2017, 486.

Teokset eroavat varhaisemmasta evakkokirjallisuudesta myös näkökulmiltaan ja painotuksiltaan. Suurin ero on nähdäkseni siinä, että *Kannaksessa* ja *Väylässä* evakkomatkaa kuvataan paitsi ihmisten myös ei-inhimillisten eläinten näkökulmasta, mikä nostaa esiin muidenkin lajien kuin ihmisen kokemuksia sodasta.

Kannaksen evakkomatka sijoittuu kesään 1944, jolloin Karjalan asukkaita ja heidän karjaansa siirrettiin pois Neuvostoliiton suurhyökkäyksen tieltä jatkosodan loppuvaiheessa. Tutkimuksessa on arvioitu, että Neuvostoliitolle luovutetuilta alueilta lähti noin 430 000 evakkoa (Hakoköngäs 2021, 179). Jatkosota päättyi suurhyökkäyksen seurauksena syyskuussa 1944 Suomen tappioon. Karjalaisten evakkomatkaa kuvataan *Kannaksessa* lyijykynäpiirroksin toteutettuna sarjakuvana, valokuvin ja SoundCloudissa olevassa soundtrackissa.³

Väylän tapahtumat taas sijoittuvat saman vuoden 1944 syyskuuhun, jolloin kaksi nuorta tyttöä lähtee muiden pakolaisten mukana kuljettamaan perheidensä lemmiä evakkoon Ruotsin puolelle. Syynä evakkomatkaan on syyskuussa alkanut Lapin sota, jossa suomalaiset ajoivat entiset liittolaisensa saksalaiset ulos maasta jatkosodan rauhanehtojen mukaisesti. Sodan voittanut Neuvostoliitto määräsi syyskuun alussa, että Suomen on katkaistava välit Saksaan ja karkotettava saksalaisjoukot syyskuun puoliväliin mennessä. Tehtävä oli mahdoton, sillä Lapissa oli ollut jatkosodan aikaan aseveljeyden takia noin 154 000–204 000 Saksan armeijan sotilasta ja huoltojoukkojen jäsentä, mikä on enemmän kuin Lapin maakunnassa oli tuohon aikaan asukkaita. Viimeisten saksalaisten katsotaan poistuneen Suomesta vasta huhtikuun lopussa 1945. Lapin läänin noin 143 000 asukkaasta noin 48 000–56 000 henkeä karjoineen evakuoitiin Ruotsiin, osa siirrettiin muualle Suomeen, lähinnä Pohjanmaalle. Sodassa tuhoutui valtavasti lappilaisia rakennuksia, sillä saksalaiset polttivat taloja, kyliä ja kaupunkeja vetäytyessään. (Välimaa 2022, 1–2; Ahto 1980, 57–59; Junila 2000; Lehtola 2007, 237–238.)

Evakkokirjallisuutta on tutkittu kirjallisuustieteessä toistaiseksi vähänlaisesti (Määttä 2023, 140).⁴ Se nostetaan esiin omana lajinaan kirjallisuushistoriassa ensimmäisen kerran vasta *Suomen nykykirjallisuus 2* -teoksessa (2013), ja tässä yhteydessä klassikkoina mainitaan Unto Seppäsen *Evakko* (1954), Iris Kähärin *Elämän koko kuva* (1960) ja Eeva Kilven *Elämä edestakaisin* (1964) (Pelvo 2013, 53). Satu Grünthal (2021) on kartoittanut diasporan aikaista Viipuri-kirjallisuutta, ja Hanna-Leena Määttä (2023) taas on tutkinut Eeva Kilven ja Mirjam Kälkjäjän 1980–1990-lukujen taitteessa ilmestyneitä evakkoaiheisia teoksia yllirajaisesta näkökulmasta.⁵ Myös *Kannasta* ja *Väylää* on tutkittu aikaisemmin, mutta ei yhdessä eikä evakkokirjallisuuden kehityksessä vaan sotakirjallisuutena. Aura Nikkilä ja Anna Vuorinne (2020) käsittelevät artikkelissaan sitä, millaisin sarjakuvan keinoin *Kannas* herättää lukijoissa empatiaa

3 Eero Grundströmin säveltämä *Kannas*-soundtrack on osoitteessa <https://soundcloud.com/kannas-soundtrack> (2.5.2025).

4 Myös Lapin sotaa ja erityisesti sen jaloista evakkoon lähteneiden kokemuksia on tutkittu vähän (ks. kuitenkin esim. Hautala-Hirvioja 2016; Välimaa 2022). Tätä kirjoitettaessa on kuitenkin meneillään nelivuotinen Muistin marginaalista -tutkimushanke, jossa tutkitaan nimenomaan Lapin sotaa sekä lappilaisten elettyä historiaa ja muistoja. Esimerkiksi siirtokarjalaisten lapsievakkojen muistelukirjoituksia taas on tutkittu folkloristiikassa (Savolainen 2015, 2017; Kuusisto-Arponen ja Savolainen 2016).

5 *Kannas* ja *Väyläkin* kuvaavat yllirajaisuutta käsitellessään muun muassa 1940-luvun Suomen rajaseutuja idässä ja lännessä sekä niiden asukkaiden pakotettua siirtymistä pois kotiseuduiltaan. Yllirajaisuudesta ks. Nissilä 2016, 68; Grönstrand ym. 2016.

ihmisiä ja eläimiä kohtaan.⁶ Laura Kivikankaan (2023) kirjallisuustieteellisessä maisterintutkimuksessa taas tutkitaan *Väylää* posthumanistisesti diffraktiivisen luennan avulla.

Kulttuurinen muisti, posthumanismi ja ihmistieteellinen eläintutkimus

Kannas ja *Väylä* ovat fiktiivisiä teoksia, mutta ne perustuvat kuitenkin osin dokumentteihin ja muistitietoon. *Kannaksessa* käytetään esimerkiksi puolustusvoimien ylläpitämän SA-kuva-arkiston sodanaikaisia valokuvia ja Ylen arkistosta löytyvää Tauno Lautamatin radioreportaasia ”Karjalan evakuointia Kannaksella” (1944). Teoksen lopussa olevassa lähdeluettelossa joidenkin kirjan tapahtumien kerrotaan perustuvan Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistomateriaaliin. *Väylän* lopussa taas kiitetään kolmea yksityishenkilöä muistoista. *Kannas* ja *Väylä* eivät siis perustu kirjoittajien omiin kokemuksiin, toisin kuin aikaisempi evakkokirjallisuus, vaan muiden yksilöllisiin muistoihin ja kollektiiviseen muistiin. On myös olennaista huomata, että *Kannaksessa* ja *Väylässä* menneisyyttä koskevaa tietoa hyödynnetään taiteellisiin tarkoituksiin ja fiktion suomin vapauksin. Romaani ja sarjakuva ovatkin kulttuurisen muistin medioita, joilla on omat erityiset tapansa käsitellä menneisyyttä (ks. Erll 2011b).

Kirjallisuuden välittämää kokemuksellista tietoa tutkineen Kalle Puolakan (2022, 60) mukaan on selvää, että kirjallisuus ei esitä todellisuutta vastaavaa, objektiivista ja yleistettävää tietoa. Tästä huolimatta fiktiivinen kirjallisuus voi tarjota kokemuksellista tietoa, sillä hänen mukaansa riittää, että kirjallisuus tavoittaa jotain olennaista siitä, millainen todellinen kokemus on voinut tai voisi olla.⁷ Onkin ehdotettu, että kaunokirjallisen kulttuurisen muistin kulttuurinen voima perustuisi ”fiktionaalisiin etuoikeuksiin”, kuten fiktiivisiin kertojiin ja hahmoihin, tietoisuuden esittämiseen, vaihtoehtoisten todellisuuksien kuvittelemiseen ja todistamattomien tai jopa tosiasioiden vastaisten asioiden esittämiseen (Erll 2011a, 150; Nünning 1997). Myös *Kannas* ja *Väylä* käyttävät tällaisia välineitä kuvatessaan menneisyyden tapahtumia – fiktiivisesti mutta kenties siten kuin ne olisivat voineet mennä.

Viitataan kulttuurisella muistilla siis niihin tapoihin, joilla menneisyyttä muistetaan erilaisissa taideteoksissa ja kulttuurituotteissa.⁸ Laajemmin ottaen kyse on ”nykyisyyden ja menneisyyden välisestä vuoropuhelusta sosiokulttuurisessa kontekstissa” (Erll 2008, 2), mikä tarkoittaa sitä, että menneisyyden muistaminen tapahtuu aina nykyhetkessä ja sen näkökulmasta. Teokset kertovat näin ollen paitsi menneisyydestä myös omasta ilmestymisajastaan. Kulttuurinen muisti on myös valikoivaa; se mitä muistetaan – tai unohdetaan – ja miten, vaihtelee kulttuuristen ja poliittisten tilanteiden muuttuessa. Tästä näkökulmasta on kiinnostavaa, että Karosen mukaan evakkoudesta ei ole kirjoitettu Suomessa kovinkaan paljon kaunokirjallisuutta, koska luovutettujen alueiden kohtalo ja kysymys Karjalasta ovat olleet poliittisesti arkoja aiheita (Kauppinen 2024, 86). 2000-luvulla tällaisia jännitteitä ei kuitenkaan ole havaittavissa ainakaan *Kannaksen* ja *Väylän* vastaanotossa.

6 *Kannasta* käsittelee taiteen maisterin opinnäytteessään myös teoksen tekijä Hanneriina Moisseinen (2017).

7 Kokemuksellisesta tiedosta kaunokirjallisen kulttuurisen muistin osana ks. Helle 2025.

8 Kulttuurinen muisti on mahdollista määritellä laajemminkin, kollektiivisen muistin synonyymiksi, jolloin se kattaa esimerkiksi myytit, monumentit, rituaalit, taideteokset, keskusteluissa tapahtuvan muistelemisen ja erilaiset kulttuurisen tiedon muodostelmat (Erll 2008, 1–2). Laaja määritelmä sisältää tässä esitetyn suppeamman määritelmän, jonka katon riittävän tämän artikkelin tarpeisiin.

Tämän artikkelin näkökulmasta on sen sijaan olennaista kiinnittää huomiota siihen, että ei-inhimilliset olennot tuntuvat monesti jäävän ihmiskohtaloiden varjoon varhaisemmassa evakkokirjallisuudessa – ainakaan niitä ei erikseen muisteta.⁹ Oletukseni onkin, että *Kannaksen* ja *Väylän* ilmestymisajan ajatusmaailma näkyy siinä, millaisin painotuksin teokset muistavat menneisyyden evakkokokemuksia; ekokriisin uhatessa ja ympäristötietoisuuden kasvaessa ihmisen ja ei-inhimillisen elämän suhdetta on ajateltava uudelleen. Tämän analysoimiseen tarvitsen välineitä posthumanismista ja ihmistieteellisestä eläintutkimuksesta.

Posthumanismi on muotoutunut ihmisen, eläimen, koneen ja ympäristön suhteita käsittelevien filosofioiden, akateemisten suuntausten ja poliittisten liikkeiden pohjalta, ja sen varhaisia edeltäjiä on löydetty 1940–1950-luvulta. Tutkimussuunnasta on tullut laajalti tunnettu 2000-luvun kuluessa. (Lummaa ja Rojola 2014, 14–17; Colombino ja Bruckner 2023, 6–8). Karoliina Lummaan ja Lea Rojolan mukaan posthumanistisen ajattelun lähtökohtana on

ajatus ihmisestä, joka ei määriy vastakohtaisessa (ja usein myös väkivaltaisessa) suhteessa ei-inhimilliseen. Ihmistä ei siis pidetä älyllisiltä, fyysisiltä, psyykkisiltä tai sosiaalisilta ominaisuuksiltaan ylivertaisena ei-inhimillisiin organismeihin tai koneisiin verrattuna. Ihminen ei enää ole kaiken mitta. (Lummaa ja Rojola 2014, 14.)

Posthumanistinen tutkimus etsii aikaisempaa kestävämpiä tapoja ymmärtää ihmisen paikkaa suhteessa ei-inhimilliseen. Vaikka *posthumanismi* käännetään usein 'ihmisenjälkeisyysdeksi' (esim. Braidotti 2024) tarkoituksena ei ole pyyhkiä pois tai kiistää ihmistä ja inhimillisyyttä. Sen sijaan ihminen halutaan ymmärtää humanistisesta perinteestä eroavalla tavalla relationaaliseksi niin, että posthumanistinen subjekti muodostaa suhteita itseensä, toisiin ja maailmaan: maaperään, veteen, kasveihin, eläimiin ja bakteereihin mutta myös teknologisiin toimijoihin (Braidotti 2024, 61–62). Tämän artikkelin kannalta ajatus posthumanistisesta subjektista tarkoittaa esimerkiksi sitä, että vaikka etenkin *Väylän* päähenkilönä on ihminen, jonka näkökulmasta tarinaa kerrotaan, posthumanismia voi silti soveltaa tuon ihmishahmon muodostamien suhteiden tarkastelemiseen. Lisäksi miellän molemmissa teoksissa kuvatut ihmiset, eläimet ja muut elolliset erilaisiksi osiksi yhteistä ja jaettua elonkehää, johon Rosi Braidotti viittaa moniosaisella termillä "me-olemme-(kaikki)-tässä yhdessä-mutta-emme-ole-yksi-ja-sama". (Ks. Braidotti 2024, 68–72.)

Posthumanismiin liittyy tässä artikkelissa hyödyntämäni ihmistä laajempi tai ihmisen ylittävä näkökulma. Ihmistä laajempi kattaa elollisen ja elottoman ja yhtä hyvin esineet, ei-inhimilliset eläimet, mineraalit, kasvit, luonnonvoimat kuin henkimaailmankin (Kortekallio ym. 2020, 90; Puig de la Bellacasa 2017, 1). Termiä käytetään yleensä jonkin tarkentavan ilmauksen kanssa, kuten esimerkiksi käsitteessä *more-than-human-city* (Kortekallio ym. 2020, 90). Tässä artikkelissa en kuitenkaan kiinnitä ihmisen ylittävää mihinkään tiettyyn kohteeseen, vaan suhtaudun siihen enemmänkin tulkinnallisena näkökulmana, joka ohjaa kiinnittämään huomiota teosten ei-inhimillisiin ulottuvuuksiin, kuten eläimiin, metsiin, sieniin ja loisiin. Moni on jo todennut ihmisen ylittävä -käsitteeseen liittyviä ongelmia, kuten sen valtavan laaja-alaisuuden, nimitykseen sisältyvän eettisen vaatimuksen ylittää ihminen ja lähtökohdaksi

9 Eläimiä on toki kuvattu varhaisemmassakin evakkokirjallisuudessa. Esimerkiksi eläinten oikeuksien puolustajana tunnetun Kilven *Elämä edestakaisin* -romaanissa on lehmä, jotka ovat romaanin ihmisille tärkeitä. Teos keskittyy kuitenkin enemmän päähenkilöinä oleviin naisiin ja heille tapahtuviin asioihin. Aiemmassa kirjallisuudessa lehmät eivät ole muutenkaan samalla tavalla tasaveroisia ihmisen kanssa kuin *Kannaksessa* ja *Väylässä*.

otetun ihmisyyden, jonka ei pitäisi olla tässä kehyksessä keskiössä (esim. Puig de la Bellacasa 2017, 1–2). Koska en keskity tässä artikkelissa teoreettiseen kehittämiseen vaan tulkitsemaan evakkokuvauksia, tyydyn käyttämään tätä jo vakiintunutta käsitettä, vaikka ymmärrän sitä kohtaan esitettyjä kyseenalaistuksia.

Ihmistieteellinen eläintutkimus (*human-animal studies*) taas on saanut alkunsa 1980–1990-luvulla, ja Suomessa sitä on alettu tehdä 2000-luvulla. Suuntaus tutkii eläinten ja ihmisten välisiä suhteita kriittisesti ja monitieteisesti, ja siinä eläimet mielletään kulttuurin, yhteiskunnan ja historian osatekijöiksi ihmisten rinnalla. Tarkoituksena on korostaa ihmisten ja eläinten elämän yhteenkietoutuneisuutta. (Kaarlenkaski 2021, 329; Schuurman ja Räsänen 2020, 7–11.)

Kiinnitän teoksia analysoidessani huomiota varsinkin kuvauksiin lehmistä ja ihmisten ja lehmien välisistä suhteista, jotka ovat olennaisia sekä *Kannaksessa* että *Väylässä*. Lehmien tärkeä rooli näkyy *Kannaksessa* monina lehmiä esittävinä valokuvina, ja lehmät ovat myös kertomuksen toimijoita. *Väylässä* lehmät ovat päähenkilölle melkein kaikki kaikessa, ne tuovat turvaa ja lohtua poikkeusolojen keskellä (ks. myös Hediger 2012, 3).¹⁰ Ymmärrän teoksissa kuvatut ihmisten ja lehmien väliset suhteet Donna Harawaylta (2003; 2008, 15–19) peräisin olevan kumppanuuslajin (*companion species*) käsitteen valossa.¹¹ Käsite kuvaa sitä, miten eri lajit ovat historian kuluessa yhteismuotoutuneet niin, että lajit ovat vaikuttaneet toistensa kehitykseen (Kortekallio ym. 2020, 86–87).

Ihminen ja lehmä¹² ovat kumppanuuslajeja, joilla on pitkä yhteinen historia. Tutkimuksen mukaan nauta on domestikoitu alkuhärästä Lähi-idässä jo neoliittisella kaudella noin 6000–4000 eaa. Domestikaatio viittaa siihen, että eläimen perimään muodostuu ajan kuluessa taipumus kesyyteen, jota vahvistaa emolta opittu luottamus siihen, ettei ihminen ole vaarallinen. Suomeen karjanhoito levisi viimeistään rautakaudella, ja lehmiin viittaavien sanojen, kuten lehmä, hieho, härkä ja mullikka, oletetaan olevan vanhoja kantasuomalaisia sanoja (Kaarlenkaski 2012, 13–15).

Lehmien ja ihmisten yhteiselon on mahdollistanut se, että lehmät ovat hierarkkisia laumaeläimiä, jotka ovat olleet valmiita hyväksymään ihmisen laumanjohtajaksi. Ihmisen ja lehmän kumppanuuden muotoutuminen ei kuitenkaan ole ollut vain ihmisen aikaansaannosta, vaan se on tapahtunut lajienvälisessä kommunikaatiossa, jossa myös ihminen on muuttunut. Ihminen ja lehmä ovat hyötyneet toisistaan, ja yhteiselo on muovannut huomattavasti myös inhimillistä kulttuuria ihmisen siirtyessä liikkuvasta pyyntikulttuurista paikallaan pysyvään maatalouskulttuuriin. (Kaarlenkaski 2012, 14–16).

10 Myös eläimiä sodassa on tutkittu (esim. Hediger 2012; Nocella II ym. 2014; Aaltola 2024). Huomiota on kiinnitetty etenkin hevosiin ja koiriin, joita on käytetty sodassa sotilaiden apuna, myös taisteluissa.

11 Myös Kivikangas (2023, 32) pitää ihmistä ja lehmää *Väylää* koskevassa tutkielmassaan kumppanuuslajeina.

12 Sanoja ”lehmä” ja ”nauta” käytetään usein samassa merkityksessä, mutta tosiasiaa ne eivät ole täysin synonyymeja. Nauta viittaa lajiin, kun taas lehmä viittaa tarkkaan ottaen aikuiseen, poikineeseen naarasnautaan (Kaarlenkaski 2012, 16). Käytän tässä artikkelissa sanaa ”lehmä”, koska se viittaa arkipuheessa tavallisemmin koko lajiin, ja tätä sanaa käytetään myös tutkimissani teoksissa.

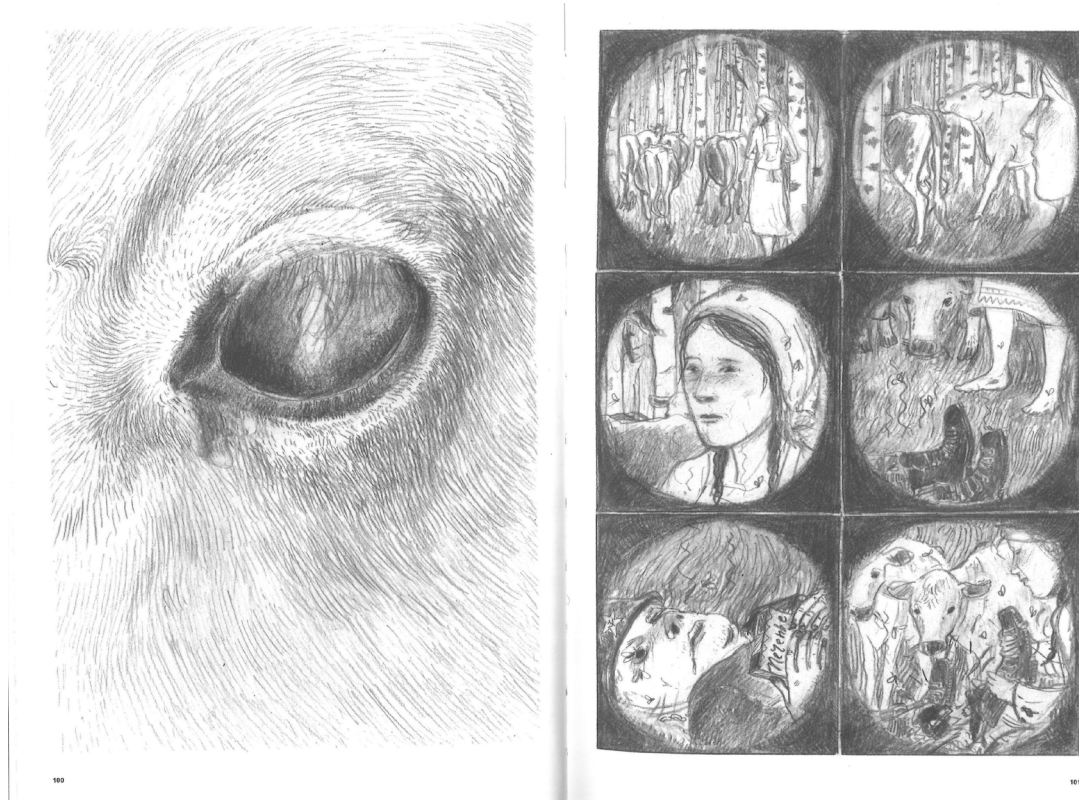

Kuva 1. Ihmisiä ja lehmiiä *Kannaksen evakkotiellä* (K, 25). © Hanneriina Moisseinen.

Lehmät ihmisten kanssakulkijoina

Ihmisen ja lehmän kumppanuus näkyy *Kannaksessa* ja *Väylässä* monin eri tavoin. *Kannaksessa* lehmät ovat miltei yhtä suuressa roolissa kuin ihmiset. Heti evakkomatkan kuvauksen alussa on koko sivun kokoinen valokuva lehmästä (*Kannas*, myöhemmin myös =K, 19), ja sarjakuvassa ihmiset ja lehmät kulkevat evakkotietä yhdessä. Matkan vaivoista kärsivät teoksessa yhtä lailla niin ihmiset kuin lehmätkin, mitä kuvataan asettelemalla ihmisiä ja lehmiiä vierekkäin ja lomittain (Kuva 1).

Ihmisten ja lehmien välisestä pitkäaikaisesta yhteiselosta kertovat esimerkiksi Marian käyttämät perinteiset karjan kutsuhuudot, kuten "Sipu-sipu-siiuu!" (K, 93). Lehmät taas pääsevät ääneen teoksen soundtrackissa, jossa on katkelma Yleisradion raportista evakkotieltä; toimittajan puheen ja taustahälyn ohella tallenteessa kuuluu kovaäänistä lehmän ammuntaa. Valokuvat ja katkelma radio-ohjelmasta tuovat *Kannakseen* dokumentaarisuuden tuntua (ks. myös Romu 2017). *Kannaksessa* on myös kiinnostava jakso, jossa tapahtumia pyritään kuvaamaan lehmän näkökulmasta tavalla, jonka sarjakuvakerronta mahdollistaa (ks. kuva 2 seuraavalla sivulla).

Kuva 2. Lehmän näkökulman esittäminen (K, 100–101). © Hanneriina Moisseinen.

Jakson avaa sivun kokoinen piirretty kuva lehmän silmästä. Sen jälkeen tulevissa ruuduissa oleva ympyrärajaus merkitsee katsomista niin sanotusti lehmän silmin. Ruuduissa lehmä näkee muita lehmiä ja nuoren naisen, joka löytää maasta kuolleen sotilaan. Kuvissa näkyy, että nainen ottaa ruumiilta kengät jalasta, ja toinen jaloista katkeaa kengän sisään. Myöhemmissä kuvissa samat kengät ovat naisen omissa jaloissa. (K, 100–103.) Kuvissa ei ilmaista tunteita tai oteta moraalisesti kantaa naisen toimintaan, minkä ajattelen kuvastavan lehmän ei-inhimillistä näkökulmaa. Lehmän näkö ei tosin ole aivan samanlainen kuin ihmisellä, sillä se ei näe yhtä tarkasti, kun taas pään eri puolilla olevien silmien ansiosta näkökenttä on laajempi. Olennaisempaa kuin pysähtyä pohtimaan lehmän näkökentän esittämisen todenvastavuutta on kuitenkin kiinnittää huomio *Kannaksen* pyrkimykseen kuvata kerrottua myös lehmän näkökulmasta.

Väylässäkin lehmät ovat kertomuksen alusta asti etualalla. Romaani alkaa päähenkilön kuvauksella kaotisesta lähtötilanteesta:

Ko mie ja Katri olima koalla urakalla saahneet kyörättyä karjan maantie, taivas peitty syksyseen utuharsoon ja kohta alko tihuutahmaan jäähilheistä vettä. Kaikki muut lehmät paitti Ilona pölästyit teräviä hiutahleita ja hajaannuit. Sisko, Pirkko ja Liina rynnit ojja pitkin, Kerttu reistasi paeta met-hään, Siskon eeliskuussa synnyttämä Sokkeri-vasikka tanssi paikahlaan, Soma kiipesi Kielon sölkhään ja molemat rääyit. (*Väylä*, myöhemmin myös =V, 7.)

Tyttö mainitsee jokaisen lehmän erikseen nimeltä ja kuvaa kylmän sateen lehmissä aiheuttamaa lähtöhämminkiä. Lisäksi hän kuvaa sitä, että naapuritkin ovat lähdössä matkaan lehmiensä ja hevostensa kanssa:

Mie vilkasin olan yli. Sielä olit oman kylän ja naapurikylitten karjat, ja niitä kuljetit tutut tyttäret ja poikasat. Täysiä ihmisiä ei juuri näkyny paitti muutama vanhempi vaimoihminen. (V, 9.)

Evakkotielle lähtevät pääasiassa lapset, vanhat naiset ja eläimet (ks. myös Välimaa 2022, 29). *Väylä* on kirjoitettu kokonaan meänkielellä, jota puhutaan molemmin puolin Suomen ja Ruotsin välistä rajaa, mikä kiinnittää kertomuksen rajaseuduille sijoittuviin tapahtumapaikkoihinsa ja luo autenttisuuden tuntua; kertoja kertoo kokemuksistaan oman kulttuurinsa ilmauksin.¹³

Päähenkilön suhde lehmii on lämmin ja syvä. Tyttö huolehtii lehmistä ja kokee lehmien pitävän huolta hänestä, melkein kuin kyse olisi lajirajat ylittävästä vastavuoroisesta hoivasta (ks. Puig de la Bellacasa 2017, 1):

Aattelin meän karjaa, joka märehti unisena tien toisela puolela: Ilonaa ja sen viissaita silmiä, jotka olit lohuttahneet minua monesti, Liinan heltyvää katsetta ko mie harjasin sitä, Kerttua ko se huiskuttaa päähään, Siskoa, kuinka se höristellee ko mie rapsutan sen korvia, Sommaa ja Kieloa, ko net nukuit aina yhdessä ja haassaki söit vierekkäin. (V, 219.)

Tyttö jopa nukkuu yhdessä lehmien kanssa ja on ylpeä huomattessaan lehmien luottavan häneen (V, 38, 40–41, 51). Kuten *Kannaksessa*, myös *Väylässä* lehmätkin kärsivät pitkän matkan aiheuttamista vaivoista. Tyttö kertoo:

Menin Ilonan vieheen, rapsutin sen korvan sisäpintaa ko se tykkäsi siitä ja sanoin, että emmä anna periksi. [...] Liinan sorkat olit jo alkumatkasta kuluhneet, se jätti loskaseen maahan verisiä jälkiä. Ei auttanu ko painela etheenpäin. (V, 22.)

Tyttö ja lehmä saavat toisiltaan voimaa jatkaa vaivalloista matkaa.

Kuten Nikkilä ja Vuorinne ovat todenneet, lehmiä kuvataan *Kannaksessa* tavoilla, jotka herättävät lukijassa empatiaa. Empatiolla he tarkoittavat monimuotoista ilmiötä, jossa jonkun toisen mielentiloihin eläydytään tai samastutaan (Nikkilä ja Vuorinne 2020, 8; Aaltola 2018, 25). Sama pätee nähdäkseen myös *Väylään*, jossa empatian herättäminen liittyy kiinteästi siihen, miten lehmiä kuvataan päähenkilön ajatusten ja tunteiden välityksellä (ks. Weik von Mossner 2020, 143). Kummassakin teoksessa on esimerkiksi kaksi samantapaista lukijan tunteisiin vetoavaa kohtausta, vasikan syntyminen ja vasikan kuolema, joilla on iso merkitys myös teosten henkilöihmoille. *Kannaksessa* Rauha-niminen lehmä poikii juuri kun Marian pitäisi olla lähdössä kotoa isänsä ja lehmien kanssa evakkotielle. Isä auttaa vasikan synnytyksessä, joka sujuu ongelmitta. (K, 139–145.) *Väylässäkin* kuvataan vasikan syntymää, jossa Mirja-lehman apuna on lähinnä kauhistuneita lapsia. Tyttö kertoo:

Synnytys eteni. [...] Katri ja Martta tulivat auttamaan. Turpa näky jo. Mirja karju, Altti piti sen päätä sylishään ja mie hieroin olkitupola Mirjan mahhaa ja kylkiä. Sen silmät olit kauhusta mustat. Katri sai kiini vasikan turvasta. [...] Viiminen mylväsy, ja vasikka makasi limasena maassa havutten päälä. (V, 84.)

¹³ *Kannaksessa* taas puhutaan karjalan murretta ja lauletaan karjalaisia lauluja. Tulkitseen käytetyn kielen karjalan murteeksi, mutta luovutetun Karjalan alueella on puhuttu suomen kieleen kuuluvan karjalan murteen ohella myös karjalan kieltä, joka on läheistä sukua suomelle (Torikka 2003).

Kuva 3: Lehmä suree kuollutta vasikkaansa *Kannaksessa*. Yksityiskohta sarjakuvaruudusta (K, 148). © Hanneriina Moisseinen.

Väylän vasikka syntyy, kun ollaan jo evakkomatalla. Lehmän poikiminen on etenkin romaanin nuorille henkilöhahmoille rankka kokemus, mutta teosten kuvaukset vasikoiden syntymisestä luovat kuitenkin tunnetta elämän jatkumisesta poikkeusoloista huolimatta. Mutta siinä missä *Väylän* uusi vasikka nostetaan syntymänsä jälkeen kärryille, koska se ei jaksaisi vielä itse kävellä, *Kannaksen* vasikka lopetetaan heti ensimmäisen ruokailunsa jälkeen, koska isä ei usko sen selviytyvän matkasta (K, 146–147). Tässä kohdassa kuvataan surevaa lehmää, jonka silmistä valuu kyyneliä, ja huutomerkki lehmän puhekuplissa kuvaavat kovaäänistä ammutusta (K, 146–149). (Kuva 3.)

Tutkimuksen mukaan ei-inhimilliset eläimet kokevat monenlaisia tunteita, myös iloa ja surua. Itse asiassa ihmisten ja ei-inhimillisten eläinten, erityisesti nisäkkäiden, tunteiden biologinen perusta on samantapainen, mutta ihmisten on vain usein vaikea tulkita ei-inhimillisten eläinten tunteita. (Horback 2019, 55–57; Bekoff 2024, 4.) Tästä syystä ei-inhimillisten eläinten tunteiden esittäminen myös kirjallisuudessa voi olla hankalaa.

Nikkilä ja Vuorinne (2020, 21–22) käsittelevät *Kannaksessa* kuvattua, vasikkansa menettävää Rauha-lehmää empatian näkökulmasta. Heidän mukaansa lehmän kyyneleet on mahdollista

nähdä ongelmallisella tavalla antropomorfisena ei-inhimillisen eläimen kuvauksena, sillä ne eivät välttämättä saa aikaan eläytymistä ei-inhimillisten eläinten kokemuksiin vaan inhimillisiin tunteisiin. Toisaalta lehmän kyyneleet voivat olla sarjakuvailmaiselle tyypillinen keino (*emanata*) ilmaista hahmon tunteita symbolisesti tai metaforisesti. Tällöin lehmän kyyneleet voisivat herättää lukijan pohtimaan ihmisten ja ei-inhimillisten eläinten emotionaalista samankaltaisuutta. Moisseinen (2017, 31; 2025) itse on korostanut pyrkineensä kuvaamaan lehmien itkemistä mahdollisimman todenmukaisesti. Hänen mukaansa arkistoista löytyvissä evakkokertomuksissa kerrotaan suruaan itkevistä lehmistä, ja hän on itsekin saanut lehmien elämään tutustuessaan todistaa, miten monet lehmäemät ja vasikat itkivät kovaan ääneen, kun mullivasikoita vieroitettiin.

Väylässäkin kuolee yksi vasikka, nimeltään Sokkeri, ja tämä on yksi teoksen pysäyttävimmistä kohdista, varsinkin kun vilkas ja suloinen Sokkeri on tullut lukijalle jo aikaisemmin tutuksi. Onnettomuus tapahtuu, kun rajajokea ylittävä lautta pääsee vastarannalle ja matkustajia aletaan purkaa:

Kohta meätki komenethiin maihin. Siinä rytäkässä Sokkeri putosi vetheen ja jäi puristuksiin ponttoonin ja vastakyhätyn laiturinnysän välhiin. Sen luut museruit ja sen kauhea kuolinhuuto viiletti läpitte hämäräksi käyhneen päivän. [...] Sokkeri taisteli kuolemaa vasthaan ensin raivola, sitte epätoivosesti ja oli lopulta helppoa korjattavaa noutajalle. [...] Sisko syöksy mölisten vasikkansa tykö ja romahti voimattomana vesirajhaan. (V, 55.)

Tapahtuma järkyttää syvästi niin lehmäemää kuin päähenkilöä – ja kokemukseni mukaan myös lukijoita. Myöhemmin romaanissa kuvataan vasikkansa menettäneen lehmän suurta surua seuraavasti:

Siskoa ei näkyny. Soli karanu laumasta. Lähin etsihmään ja löysin sen verkkovajan takkaa. Se makasi piikkilanka-aijan eessä ja sen valkonen nahka oli tuohreessa veressä. [...] Sillon näin, että soli ikävissänsä ja surun murtamana yrittäny tappaa ittensä hyppäämällä piikkilanka-aithaan. (V, 76.)

Päähenkilö tulkitsee lehmän käyttäytymisen johtuvan vasikan menettämisen aiheuttamasta surusta, mikä kertoo tytön pyrkivän ymmärtämään lehmän kokemusmaailmaa. Sekä *Kannas* että *Väylä* esittävät lehmät tuntevina olentoina ja pyrkivät herättämään lukijoissa empatiaa niitä kohtaan.

Kannas ja *Väylä* kuvaavat nykyisen kaltaista tehoamaaloutta edeltävää aikaa. Teoksissa lehmä pidetään hyötytarkoituksessa, mutta niihin suhtaudutaan silti arvostaen, yksilöinä ja rakkaudella – kumppaneina ja kanssakulkijoina (ks. Räsänen ja Schuurman 2020). *Väylän* lopussa tapahtuu kuitenkin muutos, kun päähenkilön setä haluaa viedä tytölle rakkaat lehmät teuraaksi ja perustaa tehokkaamman navetan, johon ostetaan Amerikassa jalostettua lypsykarjaa, ”semmosia maitokonheita, että yks lehmä lypsää enemmän ko meän nykyset yhteensä”, kuten tyttö kuvailee (V, 621). Hän ajattelee järkyttyneenä: ”Olin aina aatelu, että Seälä on viisas syän, mutta se paljastu parpaariksi. Vain täysin syämetön ihminen voipi laittaa meän lehmät teuraaksi.” (V, 262) Tässä *Väylä* kuvaa laajempaa suomalaisen maatalouden muutosta. Suomessa lehmä pysyi sota-aikaan asti kotieläimenä, ja niitä oli myös muilla maaseudun asukkailla kuin vain maanviljelijöillä. Vasta sodan jälkeen, 1950–1960-luvuilla erilaiset tekniset uutuudet, kuten lypsykone, tehostivat ja helpottivat karjanpitoa, mikä teki

Kuva 4: Valokuva sodassa vaurioituneesta metsästä (K, 66–67).

lehmästä osan taloudellista tuotantoketjua. (Kaarlenkaski 2012, 20.) Tätä vähittäistä muutosta kohti nykyaikaista karjataloutta *Väylän* lopussa ennakoidaan.

Metsät, loiset ja sienet

Kannaksessa ja *Väylässä* on paljon muitakin ei-inhimillisiä eläimiä, kuten kissoja, koiria, poroja, kiimaisia sonneja, hermonsia kadottaneita rintamahevosa ja *Väylän* päähenkilön lemmikkirotta Aikili. Tämän lisäksi teoksissa on myös muita ihmisen ylittäviä ulottuvuuksia, joita analysoin tässä alaluvussa ihmistä laajemmasta näkökulmasta. Ensinnäkin *Kannaksessa* on paljon valokuvia sodan runtelemista metsistä. Niissä näkyy ammusten, pommien tai tulipalojen vaurioittamia puita (K, 6–7, 12–13, 40, 66–67, 90–91, 125, 129). (Kuva 4.)

Onkin kiinnostavaa, että sotakuvissa usein näkyvien pommitettujen kaupunkien sijaan *Kannaksessa* on monta sivun tai aukeaman kokoista kuvaa metsistä. Nämä valokuvat muistuttavat, että sota vaikuttaa myös muihin kuin ihmisiin ja ihmisen rakentamiin yhteiskuntiin (ks. myös Tammi, Hast ja Kotilainen 2024). Sodan ekologiaa tutkineen Simo Laakkosen (2007, 16–17) mukaan suomalaiset sotilaat, toimittajat, valokuvaajat, kirjailijat ja taiteilijat kertoivatkin jo toisen maailmansodan aikaan sodankäynnin tuhoamista metsistä. Myös valtiovalta tutki tuhojen laajuutta heti tuoreeltaan ja totesi, että noin 7% valtakunnan metsäalasta oli tuhottu tai vaikeasti vioittunut sodassa.

Toinen varsin erilainen ihmisen ylittävä ilmiö on loiset. *Kannaksessa* niitä ei mainita, mutta *Väylässä* ne ovat esillä useampaan otteeseen. Ensimmäinen loisiin liittyvä kohta on

humoristis-realistinen. Norrbottenin maaherran lähettämä visiiri on juuri pitämässä juh-lavaa puhetta Suomesta saapuneille pakolaisille, kun päähenkilön ajatukset karkaavat muualle: "Se piti tauon, ja mulla oli semmonen tunne, että kihomaot kuhisit minun perä-reiässä" (V, 61). Heti ylevän tervetuloivotuksen jälkeen tyttö vetäytyy piiloon tarkista-maan asian: "Mie luikahtin tiiselitynnyrin taka, vein housut jalasta ja kurkistin peräreik-hään. Se oli aivan puhas. Laitoin housut jalkhaan ja hyppelin helpottuhneena ihmisten ilmoile." (V, 61.) Helputuksessa sekoittuvat loisettomuus ja se, että pakolaiset toivotetaan tervetulleiksi Ruotsiin. Kohtaus on avoin tulkinnoille, sillä loisten voi ajatella rinnastuvan tässä Suomesta tullessiin pakolaisiin, jotka eivät juhlapuheista huolimatta koe olevansa täysin tervetulleita Ruotsiin.

Tätä tulkintaa tukee *Väylän* toinen loisiin liittyvä kohtaus, joka ei ole lainkaan hauska. Suo-mesta tulleet pakolaiset laitetaan Ruotsin ensimmäisellä vastaanottoleirillä täisaunaan, millä pyritään välttämään tai-, lude- ja kirppuepidemiaa. Pakolaiset kokevat kohtelunsa kiu-salliseksi ja nöyryyttäväksi, sillä he joutuvat seisomaan alasti ja kylmissään kaikkien muiden nähtävillä. (V, 64–66.) Muistitietotutkimuksen mukaan myös oikeasti olemassa olleet pako-laiset kokivat Ruotsin maahantulotarkastukset ja täisaunat nöyryyttäväksi (Hautala-Hirvi-oja 2016, 154, 161). Joka tapauksessa loiset ovat romaanissa ihmisen ylittävä ilmiö, jonka ajattelen asettavan ihmisen erillisyyden muusta luonnosta kyseenalaiseksi. Samalla loiset osallistuvat ihmisarvon määrittämiseen; ne, joilla on loisia, nähdään alempiarvoisina.

Väylässä on myös kiinnostava ihmisen ylittävä, sieniin liittyvä episodi. Päähenkilö jättää jou-kon, jonka mukana on tullut Ruotsiin, ja lähtee etsimään äitiään. Hän joutuu kävelemään yksin pitkiä matkoja ja syömään sitä mitä sattuu löytämään. Erään kuusen alta hän löytää sie-niä, joista hän valmistaa itselleen aterian nuotiolla. Yhtäkkiä kerronta saa erikoisen käänteen:

Liekistä alko nousemaan tirsuvia öljättejä, joittenka silmäkuopat olit täynä surraavia mehiläisiä. Yhen öljätin molemilla olkapäillä tanssi piru ja toinen niistä pieneni karpäsen kokoseksi, hyppäsi minun nokan päälle ja livahti nokkareiästä sisäle. Mie säikähtin, pomppasin ylös ja pinkasin methään. [...] Minun pään päällä lepatteli satheenvarjon kokosia kaaliperhosia ja ritariperhosia, joittenka puna-täpläset kannukset oli metrin mittaset, ja niitä nokki vesireen kokonen viheriäinen haarapääsky. Loi-kin ko kissa tontuitten yli avarassa aarniomettässä. (V, 109–110.)

Tyttö kokee taianomaisia muodonmuutoksia munasta toukaksi, koteloksi ja tunturimitta-riksi ja näkee muitakin ihmeellisiä näkyjä. Kaiken kokemansa jälkeen hän nukahtaa sikeään uneen ja herää seuraavana aamuna kovaan särkyyn. Kokemusta ei selitetä romaanissa sen enempää, mutta kyse lienee psykoaktiivisten sienten synnyttämistä hallusinaatioista. Sienet saavat ihmisessä aikaan tajunnan laajenemista ja mielikuvituksen synnyttämiä harhakuvia, mikä huokoistaa ihmisen ja ei-inhimillisen välistä rajaa ja kyseenalaistaa käsitystä inhimilli-sen ajattelun autonomisuudesta.

Merlin Sheldrake on käsitellyt ihmisen ja psykoaktiivisten sienten suhdetta tutkimukseen perustuvassa tietokirjassaan *Näkymätön maailma. Miten sienet muuttavat maailmaamme, mieliämme ja tulevaisuuttamme* (2024). Tyypillisenä esimerkkinä psykoaktiivisten sien-ten aiheuttamista vaikutuksista hän mainitsee kokemukset hybridiolentoista ja toiseksi lajiksi muuttumisesta, joita *Väylässäkin* kuvataan. Sheldraken mukaan sienet ovat vaikutta-neet ihmisiin ja ihmisyyteen huomattavan paljon siksi, että niitä on käytetty hyvin pitkään

monissa eri kulttuureissa ja ne voivat muovata merkittävästi ja pysyvästi ihmisen kokemusmaailmaa ja ajatuksia sekä käsitystä omasta itsestämme. (Sheldrake 2024, 109–140.)

Kummassakin teoksessa esiintyy siis paljon ihmiskeskeisen maailmankuvan ylittäviä asioita. *Väylän* päähenkilö kiteyttää käsityksensä ihmisen kehityksestä seuraavasti:

[I]hminen on saanu alkunsa muansekasessa veessä killuvasta hitusesta, josta on muovautunnu saoit-
ten miljoonitten vuositten aikana ensin siemen, sitten kasvi, sitte kala ja siitä tuhanen ja yhen mut-
kan kautta apinat ja ihminen. Ei muuttuminen voi loppua tähän, mie hunteerasin. Jatkoa on pakko
seurata, mutta minkälaista? Kasvaako ihmiselle siivet vai lähestyykö ihminen enempi tannerta
niinko mato? [...] Puristin silmät kiini. Maailmankaikheus kauhistutti minua. Soon niin suuri, että sen
loppumattomuutheen musertuu. (V, 57–58.)

Tytön selitys mukaillee luonnontieteellistä selitystä, mutta ihminen asettuu siinä vain yhdeksi vaiheeksi pitkässä ketjussa ja samanarvoiseksi mudansekaisessa vedessä killuvan ”hitusen” kanssa sangen posthumanistisessa hengessä. Tytön ajatukset ihmisyyden tulevista vaiheista taas tuntuvat ylittävän ihmisen sellaisena kuin sen tunnemme. Elämää ja kuolemaa koskevat ajatuksensa tyttö pukee sanoiksi kohdatessaan metsässä kesyn, näivetystaudista kärsivän hirven:

Lohuttelin sitä, että et tartte kitua enää pitkhään ko kuolo tulee, päästää sinut tuskista, kettu syö
sinun lihat ja korpit siivoavat sen, mitä kettu taaksensa jättää. Sen jälkheen kukhaan ei tiä, että sinua
on koskaan etes ollu. (V, 201.)

Tytön ajatuksissa elämän ja kuoleman kiertokulussa jokaisella on oma aikansa, ja jos hyvin käy, eletystä elämästä ei jää pallolle pysyviä jälkiä.

Lopuksi

Olen tutkinut tässä artikkelissa sitä, millaista kulttuurista muistia *Kannas* ja *Väylä* luovat ihmis-
ten ja ei-inhimillisten olentojen suhteista kertoessaan evakkoudesta. Samalla olen avannut
teosten kuvaamien tapahtumien historiallisia taustoja, joita ei etenkään Lapin sodan osalta
ole aina tunnettu kovin hyvin. *Kannas* ja *Väylä* kuvaavat vuoden 1944 tapahtumia yli seit-
semänkymmenen vuoden etäisyyden päästä. Ne ovat fiktiivistä evakkokirjallisuutta mutta
perustuvat osittain arkistoaineistoon ja muistitietoon, mikä tekee niistä jossain määrin tosi-
pohjaisia. Teoksia voidaan pitää myös nykyaikaisena sotakirjallisuutena, jossa huomiota ei
kiinnitetä vain rintamasotilaisiin vaan myös naisiin, lapsiin ja eläimiin.

Kulttuurisen muistitutkimuksen mukaan menneisyyttä käsittelevät teokset muistavat asioita
aina joistain tietyistä näkökulmista ja kertovat jotain omasta ajastaan. *Kannaksessa* ja *Väy-
lässä* nostetaan esiin suomalaisten kokemaa sodanaikaista pakolaisuutta ja sen aiheuttamia
kärsimyksiä. Niitä ei ole syytä unohtaa nykymaailmassa, jossa ihmiset eri puolilla maailmaa
pakenevat jatkuvasti kotiseuduiltaan sotia ja katastrofeja. *Kannaksessa* karjalaiset joutuvat
jättämään kotinsa pysyvästi, ja *Väylässä* evakot kootaan pitkiksi ajoiksi ankeille leireille siksi
aika, kun heidän kotejaan poltetaan Lapin sodassa.

Selvimmän nykyaikainen näkökulma sota-aikaan näkyy *Kannaksessa* ja *Väylässä* siinä, miten
keskeisessä roolissa ei-inhimilliset eläimet, erityisesti lehmät, niissä ovat. Ihminen ja lehmä

esitetään kumppanuuslajeina, joiden elämät ovat yhteen kietoutuneita. Lehmät esiintyvät teoksissa ihmisten lailla yksilöinä, joilla on erisnimet, omat luonteet, tunteet ja kohtalot. Kummassakin teoksessa ihmiset ja lehmät kulkevat yhtä matkaa evakkotietä, jakavat matkan vaivat ja selviytyvät yhdessä poikkeusoloissa. Lehmillä on omaa toimijuutta, ja ne myös ilmaisevat itseään esimerkiksi ammutulla *Kannaksen* ääniraidalla. Kaksi lehmää poikii teoksissa, ja varsinkin *Väylän* kuvaus hätääntyneistä lapsista poikivan lehmän apuna kuvataan mieleenpainuvasti. Teoksissa kerrotaan myös kahden vasikan kuolemasta tavoilla, jotka liikkuttavat lukijaa. *Kannaksessa* vasikkansa menettävä lehmäemä esitetään kynelehtimässä, ja *Väylässä* menehtyvän Sokkeri-vasikan emä näyttää menettävän elämänhalunsa. Lehmien etualaistuminen näkyy erityisen selvästi *Kannaksessa*, kun osa tapahtumista kuvataan lehmän näkökulmasta keinoin, jotka sarjakuvamuoto tekee mahdolliseksi.

Lehmien lisäksi *Kannas* ja *Väylä* nostavat esiin myös muita ei-inhimillisiä elollisia. *Kannaksessa* on monta valokuvaa sodan runtelemista metsistä, mikä muistuttaa siitä, että sodat tuhoavat myös luontoa. *Väylässä* taas kuvataan ihmisen ja loisten välistä suhdetta ja psykoaktiivisten sienten kykyä muuntaa ihmisen tajuntaa ja ajattelua. Nämä kuvaukset kyseenalaistavat modernia käsitystä ihmisestä erillisenä ei-inhimillisestä luonnosta.

Kannaksen ja *Väylän* voikin sanoa ilmentävän menneisyyteen kohdistuvan kiinnostuksen lisäksi myös kasvavaa ympäristötietoisuutta ja tarvetta ajatella planeetalle tuhoisaksi osoitautuneen ihmisen paikkaa maailmassa kriittisesti uudelleen. Niiden voi nähdä kertovan kulttuurissa käynnissä olevasta muutoksesta, jossa ihminen nähdään aikaisempaa useammin yhtenä eläinlajina muiden joukossa ja ei-inhimilliset elolliset itsessään arvokkaina (ks. myös Braidotti 2024, 61).

Tässä artikkelissa kulttuurisen muistin näkökulma nostaa esiin teosten sota-ajan ja evakkouden teemat. Ihmiskeskeistä ajattelutapaa kyseenalaistavat näkökulmat auttavat lisäksi avaamaan *Kannaksen* ja *Väylän* ihmisen ja ei-inhimillisen elämän väliseen suhteeseen liittyviä merkityksiä. Artikkelin tarjoaa esimerkkejä siitä, miten posthumanismia ja ihmistieteellistä eläintutkimusta voi soveltaa kulttuurisen muistin tutkimuksessa ja millaisia näkökulmia ne avaavat kulttuuriseen muistamiseen. Kulttuurisen muistin tutkimus näyttää sopivan hyvin myös ihmistä laajemman näkökulman ja ei-inhimillisten eläinten tarkastelemiseen. Laajemmasta perspektiivistä katsottuna menneisyyden kulttuurinen muistaminen voi auttaa ymmärtämään tehtyjä virheitä ja vääriä valintoja, jotka tässä artikkelissa käsitellyissä teoksissa ovat usein kytköksissä sodan julmuuteen ja modernin ihmisen liialliseen itkeskeisyyteen. *Kannaksen* ja *Väylän* esittämän suhteen menneisyyteen voi sen sijaan ajatella ohjaavan kohti sellaista tulevaisuutta, jossa sotia pyritään välttämään ja jossa ihminen on jälleen tasa-vertaisemmassa suhteessa ei-inhimillisiin eläimiin ja ympäröivään luontoon.

Tutkimusaineisto

Liksom, Rosa. 2021. *Väylä*. Helsinki: Like.

Moisseinen, Hanneriina. 2016. *Kannas. / The Isthmus*. Lahti: Kreegah Bundolo.

Kirjallisuus

Aaltola, Elisa. 2018. *Varieties of Empathy. Moral Psychology and Animal Ethic*. London & New York: Rowman & Littlefield International.

Aaltola, Elisa. 2024. "Sota eläimiä vastaan." Teoksessa *Sodan pauloissa. Militarismi suomalaisessa yhteiskunnassa*, toimittaneet Susanna Hast ja Noora Kotilainen, 211–230. Helsinki: Gaudeamus.

Ahto, Sampo. 1980. *Aseveljet vastakkain*. Helsinki: Kirjayhtymä.

Arminen, Elina. 2019. "Isänmaan asialla. Sydänraja, Isänmaan tähden ja toista maailmansotaa koskeva kulttuurinen muisti." Teoksessa *Muistikirja ja matkalaukku. Muotoja ja merkityksiä 2000-luvun suomalaisessa romaanissa*, toimittaneet Elina Arminen ja Markku Lehtimäki, 35–65. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Aromaa, Jonne. 2016. "Taiteilija etsi näkökulmaa Karjalan evakoihin – sodan kauhuja kuvaa lehmä." *Yle* 27.12.2016. Luettu 22.8.2024. <https://yle.fi/a/3-9374440>

Assman, Jan. 2010. "Communicative and Cultural Memory." Teoksessa *A Companion to Cultural Memory Studies*, toimittaneet Astrid Erll ja Ansgar Nünning, 109–118. De Gruyter, Berliini.

Bekoff, Mark. (2007) 2024. *The Emotional Lives of Animals. A Leading Scientist Explores Animal Joy, Sorrow, and Empathy – and Why They Matter*. Novato, California: New World Library.

Braidotti, Rosi. (2019) 2024. *Tieto ihmisen jälkeen (alkuteos Posthuman Knowledge)*. Suom. Kaisa Kortekallio. Tampere: Niin & näin.

Caruth, Cathy. 1995. *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.

Colombino, Annalisa ja Heide K. Bruckner. 2023. "Hidden in Plain Sight. How (and Why) to Attend to the Animal in Human-Animal Relations." Teoksessa *Methods in Human-Animal Studies. Engaging with Animals Through the Social Sciences*, toimittaneet Annalisa Colombino ja Heide K. Bruckner, 1–29. Abingon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351018623>

Crops, Stef. 2017. "Climate Change and the Art of Anticipatory Memory." *Parallax* 23(4): 479–492. <https://doi.org/10.1080/13534645.2017.1374518>

Crownshaw, Richard. 2010: "The Future of Memory. Introduction." Teoksessa *The Future of Memory*, toimittaneet Richard Crownshaw, Jane Kilby ja Antony Rowland, 1–2. New York & Oxford: Berghahn.

Crownshaw, Richard. 2017. "Cultural Memory Studies in the Epoch of the Anthropocene." Teoksessa *Memory Unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies*, toimittaneet Lucy Bond, Stef Crops ja Pieter Vermeulen, 242–257. New York: Berghahn.

De Cesari, Chiara ja Ann Rigney. 2014. *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin, München, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110359107>.

- Erll, Astrid. 2008. "Cultural Memory Studies: An Introduction." Teoksessa *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, toimittaneet Astrid Erll, Ansgar Nünning ja Sara Young, 1–15. Berlin: De Gruyter.
- Erll, Astrid. 2011a. *Memory in Culture*. Käänt. Sara B. Young. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Erll, Astrid. 2011b. "Traumatic Pasts, Literary Afterlives, and Transcultural Memory: New Directions of Literary and Media Memory Studies." *Journal of Aesthetics & Culture* 3(1). <https://doi.org/10.3402/jac.v3i0.7186>
- Erll, Astrid ja Ann Rigney. 2009. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin, New York: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110217384>
- Grünthal, Satu. 2021. "Viipuri-kirjallisuus diasporan aikana." Teoksessa *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 23, toimittaneet Satu Grünthal ja Kristiina Korjonen-Kuusipuro, 333–341. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Grönstrand, Heidi, Ralf Kauranen, Olli Löytty, Kukku Melkas, Hanna-Leena Nissilä ja Mikko Pollari. 2016. "Johdanto. Ylirajainen kirjallisuudentutkimus ja deterritorialisoiva lukutapa." Teoksessa *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden ylirajaisuudesta*, toimittaneet Heidi Grönstrand, Ralf Kauranen, Olli Löytty, Kukku Melkas, Hanna-Leena Nissilä ja Mikko Pollari, 7–37. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Gutman, Yifat, Amy Sodaro ja Adam B. Brown 2010. "Introduction. Memory and the Future: Why a Change of Focus is Necessary." Teoksessa *Memory and the Future. Transnational Politics, Ethics and Society*, toimittaneet Yifat Gutman, Adam B. Brown ja Amy Sodaro, 1–11. London: Palgrave McMillan UK.
- Hakoköngäs, Eemeli. 2024. "Karjalan evakot Suomen historian oppikirjoissa: kolme näkökulmaa 1940-luvulta 2010-luvulle." Teoksessa *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 23, toimittaneet Satu Grünthal ja Kristiina Korjonen-Kuusipuro, 179–349. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry.
- Haraway, Donna. 2003. *Companion Species Manifesto. Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Haraway, Donna. 2008. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Hautala-Hirvioja, Tuija. 2016. "Evakkoreissu Ruotsiin. Muistamisen arvoiset kokemukset ja tapahtumat." *Faravid* 41/2016: 145–162.
- Hediger, Ryan. 2012. "Animals and War: Introduction." Teoksessa *Animals and War*, toimittanut Ryan Hediger, 1–26. Leiden & Boston: Brill.
- Hediger, Ryan, toim. 2012. *Animals and War. Studies of Europe and North America*. Leiden & Boston: Brill.
- Helle, Anna. 2025. "Karjalan kolhooseista Siperian vankileireille. Tieto suomalaisten nykyromaanien Neuvostoliitto-kuvauksissa." Teoksessa *Romaanin tieto. Kirja ja kirjailija tiedon tuottajina*, toimittaneet Elina Arminen, Ralf Kauranen, Markku Lehtimäki, Hanna-Leena Määttä ja Laura Piippo, 281–307. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1501>
- Hirsch, Marianne. 2008. "The Generation of Postmemory." *Poetics Today* 29 (1): 103–128. <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>.

- Horback, Kristina M. 2019. "The Emotional Lives of Animals." Teoksessa *The Routledge Handbook of Animal Ethics*, toimittanut Bob Fischer, 55–70. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315105840>
- Junila, Marianne. 2000. *Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jytilä, Riitta. 2022. *Traumaattinen muisti nykyproosassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://dx.doi.org/10.21435/skst.1485>
- Jytilä, Riitta. 2024. "Kohti muutosta. Ajan kerrokset, muisti ja metamodernismi *Puhdistuksessa ja Teemestarin kirjassa*." Teoksessa *Metamodernismi. Kirjallisuuden ja kulttuurin muutos 2000-luvun Suomessa*, toimittaneet Salli Anttonen, Mika Hallila, Anna Helle, Heta Marttinen ja Kasimir Sandbacka, 183–202. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kaarlenkaski, Taija. 2012. *Kertomuksia lehmästä. Tutkimus ihmisen ja kotieläimen kulttuurisen suhteen rakentumisesta*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
- Kaarlenkaski, Taija. 2021. "Katse ei-inhimilliseen: eläinkäanne perinnetieteissä." Teoksessa *Paradigma. Näkökulmia tieteen periaatteisiin ja käsityksiin*, toimittaneet Niina Hämäläinen ja Petja Kauppi, 329–349. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kauppinen, Touko. 2024. "Kirjallisuuden sota." *HS Teema: Lapin sota*, 82–92.
- Kivikangas, Laura. 2023. "*Ihminen on ellään samoin ko simpanssi ja panaanikärpänen*." *Rosa Liksomien Väylä posthumanistisen diffraktion läpi*. Kirjallisuuden maisterintutkielma. Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/94888>.
- Kortekallio, Kaisa, Mariia Niskavaara, Hannah Ouramo, Juha Raipola, Tarja Salmela, Ate Tervonen ja Sanna Karkulehto. 2020. "Ehdotus ihmisistä suhteellistavaksi sanastoksi." *Avain* 17(4): 82–95. <https://doi.org/10.30665/av.100030>.
- Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa ja Ulla Savolainen. 2016. "The Interplay of Memory and Matter. Narratives of Former Finnish Karelian Child Evacuees." *Oral History*, 44(2): 59–68.
- Laakkonen, Simo. 2007. "Johdanto sodan ekologiaan." Teoksessa *Sodan ekologia. Sodankäynnin ympäristöhistoria*, toimittaneet Simo Laakkonen ja Timo Vuorisalo, 15–34. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtola, Veli-Pekka. 2007. "Saamenmaa sodan jaloissa." Teoksessa *Sodan ekologia. Sodankäynnin ympäristöhistoria*, toimittaneet Simo Laakkonen ja Timo Vuorisalo, 237–270. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lummaa, Karoliina ja Lea Rojola. 2014. "Johdanto: Mitä posthumanismi on?" Teoksessa *Posthumanismi*, toimittaneet Karoliina Lummaa ja Lea Rojola, 13–32. Turku: Eetos. <https://eetos.org/2014/08/18/eetos-15/>.
- Moisseinen, Hanneriina. 2017. "*Mielikuvain yllä vuodatan kyneleitä...!*" *Ihmisen ja eläimen suhde sarjakuvateoksessa Kannas*. Maisterivaiheen työ, Aalto-yliopisto. <http://www.urn.fi/URN:NBN:fi:aalto-201706135236>.
- Moisseinen, Hanneriina. 2025. Sähköpostiviesti Anna Helteelle 5.6.2025.
- Määttä, Hanna-Leena. 2023. "Evakkokirjallisuus pakolaisuuden kuvauksena ja yllirajaisena muistina." Teoksessa *Kansallisesta yllirajaiseen – kulttuuri, perinne, kirjallisuus*. Kalevalaseuran vuosikirja 102, toimittaneet Niina Hämäläinen, Hanna Karhu ja Tuomas Martikainen, 134–158. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/ksvk.102>

- Nikkilä, Aura ja Anna Vuorinne. 2020. "Encountering Others through Graphic Narrative. Layers of Empathy in Hanneriina Moisseinen's 'The Isthmus'" *View. Theories and Practices of Visual Culture* 26. <https://www.pismowidok.org/en/archive/empathetic-images/encountering-others-through-graphic-narrative>.
- Nissilä, Hanna-Leena. 2016. "Ylirajainen kirjallisuus ja yksikielinen kirjallinen elämä Suomessa." *Kulttuuripolitiikantutkimuksen vuosikirja 2016*, 67–79. <https://doi.org/10.17409/kpt.60105>.
- Nocella II, Anthony J, Colin Salter ja K. C. Bentley, toim. 2014. *Animals and War. Confronting the Military-Animal Industrial Complex*. Lanham, Boulder, New York, Toronto & Plymouth UK: Lexington Books.
- Nünning, Asgar. 1997. "Crossing Borders and Blurring Genres. Towards a Typology and Poetics of Postmodernist Historical Fiction in England since the 1960s." *European Journal of English Studies* 1(2): 217–238.
- Pelvo, Martti. 2013. "Evakossa." Teoksessa *Suomen nykykirjallisuus 2. Kirjallinen elämä ja yhteiskunta*, toimittaneet Mika Hallila, Yrjö Hosiaisuus, Sanna Karkulehto, Leena Kirstinä ja Jussi Ojajärvi, 53–54. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pohjola, Maiju. 2013. "Historia muistaa koko elämämme / muutamalla lauseella." Paula Vesalan sanoitukset *Kiestinki*-albumille osana uutta sotakuvausta. *Ennen ja nyt* 13(2). <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108536>.
- Puig de la Bellacasa, Maria. 2017. *Matters of Care. Speculative Ethics in More than Human Worlds*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Puolakka, Kalle. 2022. "Learning from Literary Experience." *Journal of Aesthetic Education*. 56 (1): 56–73.
- Romppainen, Päivi. 2017. "Historiallinen aika ja romaani. Riikka Pelon Jokapäiväinen elämämme." Teoksessa *Maamme romaani. Esseitä kirjallisuudesta*, toimittaneet Jussi Ojajärvi ja Nina Työlähti, 327–342. Jyväskylä: Nykykulttuuri. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7306-3>
- Romu, Leena. 2017. "Dokumentaarisuus, historiallisuus, eläimet ja kokemus Hanneriina Moisseisen sarjakuvateoksessa 'Kannas.'" Sarjakuva-teemanumero, *Mustekala* 68(3). Luettu 22.8.2024. <https://mustekala.info/teemanumerot/sarjakuva-3-2017-vol-68/dokumentaarisuus-historiallisuus-elaimet-ja-kokemus-hanneriina-moisseisen-sarjakuvateoksessa-kannas/>
- Räsänen, Tuomas ja Nora Schuurman, toim. 2020. *Kanssakulkijat. Monilajisten kohtaamisten jäljillä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Schuurman, Nora ja Tuomas Räsänen. 2020. "Johdanto." Teoksessa *Kanssakulkijat. Monilajisten kohtaamisten jäljillä*, toimittaneet Tuomas Räsänen ja Nora Schuurman, 7–19. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sheldrake, Merlin. 2024. *Näkymätön valtakunta. Miten sienet muuttavat maailmaamme, mieliämme ja tulevaisuuttamme* (alkuteos *Entagled Life. How Funghi Make Our Worlds, Change Our Minds, and Shape Our Futures*). Suom. Ulla Lempinen. Helsinki: Gummerus.
- Tammi, Iida-Maria, Susanna Hast ja Noora Kotilainen. 2024. "Sota, ympäristö ja posthumanismi. Yli ihmisen kategorian." Teoksessa *Sodan pauloissa. Militarismi suomalaisessa yhteiskunnassa*, toimittaneet Susanna Hast ja Noora Kotilainen, 197–201. Helsinki: Gaudeamus.
- Torikka, Marja 2003: Karjala. *Kielikello* 1/2003. <https://kielikello.fi/karjala/>
- Välimaa, Brita-Kaisa. 2022. "Miehet lähti rintamalle ja me lähettiin karjan kansa Ruotsiin." *Lapin sodan naisevakkujen kokemukset evakkoajasta ja Ruotsista*. Historian pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:tuni-202205114709>

Weik von Mossner, Alexa. 2020. "Feeling Nature. Narrative Environments and Character Empathy." Teoksessa *Environment and Narrative. New Directions in Econarratology*, toimittaneet Erin James ja Eric Morel, 129–146. Columbus: Ohio State University Press.

FT, dos. Anna Helle on kotimaisen kirjallisuuden yliopistonlehtori Turun yliopistossa. Hänen erikoisalaansa on suomalainen nykykirjallisuus, jota hän on tutkinut muun muassa tunteiden, kulttuurisen muistin ja kokeellisuuden näkökulmista.